

**OŚIĄGNIĘCIA EDUKACYJNE SKAZANYCH I ICH ZNACZENIE W PLANOWANIU
PROCESU RESOCJALIZACYJNEGO - ANALIZA JAKOŚCIOWA**

Małgorzata Osińska

Zakład Resocjalizacji, Wydział Pedagogiki i Psychologii
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Pl. M. Curie-Skłodowskiej 5, 20-031 Lublin, Polska
E-mail: osinska.malgorzata79@gmail.com

ABSTRAKT

Teza i cel badań. Osoby naruszające normy prawne często prezentują niski poziom osiągnięć edukacyjnych. Charakteryzują się one niewystarczającym poziomem wykształcenia i brakiem kwalifikacji zawodowych, co przyczynia się do pogłębiania marginalizacji społecznej i w konsekwencji sprzyja powrotności do przestępstwa. Celem badań było przedstawienie osiągnięć edukacyjnych badanych osób oraz ich znaczenia w planowaniu pracy resocjalizacyjnej zmierzającej do wprowadzenia trwałych zmian w funkcjonowaniu społecznym.

Metoda badań. Inspiracją prezentowanych w niniejszym artykule analiz były badania przeprowadzone przez autorkę na grupie skazanych pozostających pod dozorem kuratora sądowego. Uzyskane dane pochodzą z analizy dokumentów zawartych w teczkach dozoru. Badania realizowano od czerwca do października 2017 r. na próbie dokumentów obrazujących sytuację życiową 57 osób.

Wyniki badań. Zdecydowana większość osób, których dokumentacja była przedmiotem analiz, charakteryzuje się niskim poziomem osiągnięć edukacyjnych. Spośród 57 osób 43 (75,4%) nie posiada żadnych kwalifikacji zawodowych, a edukację szkolną zakończyły na poziomie podstawowym. Z kolei 11 osób (19,3%) ukończyło szkołę zawodową bądź kurs zawodowy. Tylko w stosunku do 3 osób (5,3%) osiągnięcia edukacyjne ocenić można jako wysokie.

Wnioski. Edukacja odgrywa istotną rolę w procesie socjalizacji człowieka i wyposaża jednostkę w skuteczne mechanizmy radzenia sobie z trudnościami w przystosowaniu do wymogów otaczającej rzeczywistości. Ze środowisk osób o niskich osiągnięciach edukacyjnych często rekrutują się osoby wykluczone społecznie i naruszające normy społeczno-prawne. Świadomość znaczenia osiągnięć edukacyjnych w stabilizacji sytuacji życiowej powinna mieć odzwierciedlenie w planowaniu procesu resocjalizacyjnego, ukierunkowanego na osiągnięcie trwałych zmian w społecznym funkcjonowaniu jednostki.

Słowa kluczowe: osiągnięcia edukacyjne, resocjalizacja, kurator sądowy, przystosowanie społeczne

The educational achievements of the convicted persons and their importance in the correctional process planning – a qualitative analysis

ABSTRACT

Thesis and purpose. Persons who violate the legal order often present a low level of educational attainment. Insufficient levels of education and lack of professional qualifications often characterise these people, which contributes to deepening of social marginalization and consequently conduces regression to crime. The aim of the study was to present the educational attainments of the people under examination and their significance in the planning of social correctional work aimed at introducing permanent changes in social functioning.

Research approach. The research, carried out by the author on the group of convicted persons under the supervision of a probation officer, was the inspiration of this article. The data obtained comes from an analysis of the documents found in custodianship files. The research was conducted from June to October 2017 on a sample of documents depicting the real-life situation of 57 people.

Results. The vast majority of individuals whose records were analysed can be marked by low levels of educational attainment. Out of 57 people, 43 (75.4%) did not have any vocational qualifications and the school education was completed at the primary level. 11 people (19.2%) completed vocational school or professional course. Only 3 people (5.2%) had higher level of education.

Conclusions. Education plays an important role in the process of human socialization and equips individuals with effective mechanisms to cope with difficulties in adapting to the demands of the surrounding reality. People who are socially excluded and who violate social and legal standards often have low educated backgrounds. Awareness of the importance of educational attainment in stabilizing the living situation should be reflected in the planning of the social resocialization process aimed at achieving lasting changes in the social functioning of the individual.

Key words: educational attainment, resocialization, probation officer, social adaptation

WPROWADZENIE

Niniejszy artykuł jest wynikiem doświadczeń zawodowych autorki w pracy kuratora sądowego dla dorosłych oraz zainteresowań badawczych, skupionych wokół problematyki zasobów osobistych osób skazanych i ich znaczenia dla efektywności procesu resocjalizacyjnego realizowanego w warunkach probacji.

O ile trudnościom w readaptacji społecznej osób odbywających kary pozbawienia wolności poświęcono sporo uwagi, o tyle trudniej jest znaleźć obszerne opracowania dotyczące skazanych pozostających pod dozorem w warunkach wolnościowych, co może wynikać z różnych przyczyn, jak choćby utrudnionego dostępu do badanej grupy. Oczywiście można mówić o podobieństwach obu tych grup, czy to z racji nieprzystosowania społecznego przejawiającego się między innymi w naruszaniu norm społeczno-prawnych, czy faktu, że część osób pozostających pod dozorem w przeszłości odbywała karę pozbawienia wolności. Jednak znacząca część dozorowanych

to osoby, które nie mają doświadczeń penitencjarnych. Dotyczy to w szczególności osób karanych pierwszy raz, młodocianych sprawców przestępstw i w znacznej mierze kobiet. Rozpoznanie ich potencjału oraz trudności adaptacyjnych powinno mieć wpływ na rodzaj i jakość czynności podejmowanych w trakcie okresu próby wyznaczonego przez sąd i tym samym przekładać się na efektywność procesu resocjalizacji.

Jednym z istotnych elementów wpływających na przystosowanie społeczne jednostki jest poziom osiągnięć edukacyjnych, przejawiający się zarówno w postaci zdobytych kwalifikacji zawodowych, jak też zdolności właściwego pełnienia ról społecznych. Edukacja odgrywa w życiu człowieka bardzo istotną rolę. Od najmłodszych lat ludzie funkcjonują w ramach systemu, który ma za zadanie wyposażyć ich w wiedzę i umiejętności pozwalające na samorealizację, umożliwiając im satysfakcjonujące funkcjonowanie na poziomie indywidualnym i społecznym. Niezależnie od jakości edukacji szkolnej, standardów pracy nauczycieli czy programów nauczania, które są poddawane systematycznej dyskusji w debacie publicznej, przyznać należy, że edukacja wyposaża ludzi w kompetencje, może nie niezbędne, ale ułatwiające funkcjonowanie w rolach społecznych. Poziom posiadanych kwalifikacji, wiedzy o otaczającym świecie i umiejętność funkcjonowania w nim w znacznej mierze stanowi o tym, w jaki sposób jednostka będzie miała szansę realizować swoje potrzeby, a przy okazji, jakie potrzeby w sobie wzbudzi.

PLANOWANIE PROCESU RESOCJALIZACYJNEGO W RAMACH KURATELI SĄDOWEJ

Zadaniem kuratorów sądowych wykonujących orzeczenia wydane przez sąd jest pomoc w readaptacji społecznej skazanego (art. 171§2 kkw¹). Z reguły dotyczy to sytuacji, w której sprawca przestępstwa pozostaje pod dozorem kuratora orzecznym przez sąd w ramach warunkowego zawieszenia wykonania kary pozbawienia wolności (art. 73§1 i 2 kk²) bądź warunkowego przedterminowego zwolnienia (art. 159§1 kkw). We wszystkich przypadkach sąd, oddając pod dozór kuratora sądowego, umożliwia skazanemu pozostanie na wolności, dając tym samym szansę na powtórna socjalizację w naturalnych warunkach życia bez negatywnych konsekwencji wynikających z faktu osadzenia w jednostce penitencjarnej. Podstawą do pozostania przez skazanego w warunkach wolności kontrolowanej jest założenie, że będzie on w stanie wykształcić w sobie umiejętności prawidłowego funkcjonowania w społeczeństwie w wyniku oddziaływań podejmowanych we współpracy z kuratorem, bez konieczności umieszczenia w sztucznym środowisku życia, jakim jest zakład karny (Bałandynowicz, 2007). Kuratorzy realizując wychowawczą funkcję dozoru, oprócz kontroli wykonania nałożonych przez sąd obowiązków, powinni koncentrować się na wspomaganiu podopiecznych w pracy nad wprowadzaniem pożądaných zmian w życiu przejawiających się stabilizacją sytuacji życiowej, w tym też zawodowej, jak również bezkonfliktowym uczestnictwem jednostki w życiu społecznym (Pierzchała, 2011).

Podejmowane przez kuratorów oddziaływania powinny być planowe i celowe. Ponadto powinny być także poparte szczegółową diagnozą sytuacji życiowej dozorowanego, a w tym czynników ryzyka przyczyniających się do pogłębiania nie-

1 Kkw - Kodeks karny wykonawczy

2 Kk - Kodeks karny

przystosowania społecznego, ze szczególnym uwzględnieniem powrotności do przestępstwa, ale także wskazywać na czynniki sprzyjające powtórnej socjalizacji (Ostrihanska, 2014). Celem diagnozy jest sformułowanie indywidualnego planu pracy resocjalizacyjnej, który będzie uwzględniał zaobserwowane deficyty oraz zasoby osobiste dozorowanych. Planowanie procesu resocjalizacji ma umożliwić podjęcie wspólnie z podopiecznym pracy, której rezultatem będzie włączenie jednostki do społeczeństwa, rozumiane jako satysfakcjonujące dla niej funkcjonowanie na poziomie indywidualnym oraz ogólnym, pojmowanym jako właściwe pełnienie ról społecznych (Bałandynowicz, 2011). W praktyce kuratorzy opracowują plan zamierzeń readaptacyjnych na samym początku nawiązania współpracy z podopiecznym, często zanim dojdzie do pogłębionej analizy jego sytuacji, a następnie zamieszczają go w sprawozdaniu z objęcia dozoru. Plan podjętych oddziaływań powinien być konsekwencją diagnozy sytuacji i sformułowanej prognozy resocjalizacyjnej. Ponadto istotnym jest aby uwzględniał realizację celów dozoru i obowiązków nałożonych przez sąd, wskazywał problemy utrudniające readaptację i sposób ich rozwiązania oraz był rozłożony w czasie (Stasiak, Liszke, 2014).

Należy mieć na uwadze, że skazani będący w warunkach przymusu wychowawczego, jakim jest dozór kuratora, w dalszym ciągu pozostają w dotychczasowym środowisku życia i pod jego wpływem. Zalecenie kuratora lub nałożony przez sąd obowiązek zerwania kontaktów ze środowiskiem kryminogennym, zdemoralizowanym (w ramach obowiązku z art. 72§1 pkt 7 i 8 kk) często jest nierealne, gdyż musiałoby się wiązać ze zmianą dotychczasowego miejsca zamieszkania lub – w sytuacji karalności członków rodziny – zerwaniem kontaktów z najbliższymi. Dlatego jednym z celów resocjalizacji powinno być takie zwiększenie siły wpływu oddziaływań wychowawczych, aby zminimalizować negatywny wpływ otoczenia. Temu służy konstruowanie planu pracy resocjalizacyjnej, aby na jego poszczególnych etapach móc wdrażać właściwe oddziaływania służące włączaniu jednostki do społeczeństwa (Stasiak, Liszke, 2014)

W kontekście planowania oddziaływań resocjalizacyjnych konieczne jest zwrócenie uwagi, że kuratorzy współpracują w ramach dozorów z osobami o bardzo zróżnicowanym poziomie przystosowania społecznego. Często po rozpoznaniu trudności w readaptacji okazuje się, że podopieczny jest osobą bez wyuczonego zawodu, bezrobotną, uzależnioną od alkoholu bądź innych substancji psychoaktywnych, nie posiadającą wsparcia bliskich, miejsca zamieszkania czy niepełnosprawną. Szerokie spektrum trudności, z którymi kuratorzy stykają się w związku z wykonywaną pracą, stanowi niekiedy poważną barierę w efektywnej realizacji oddziaływań, co z kolei przekłada się na całokształt procesu powtórnej socjalizacji (Nowak 2009 – 2010; Opora 2010, 2011, 2012).

Jednym z istotnych czynników, który powinien zostać uwzględniony w procesie planowania pracy resocjalizacyjnej, z uwagi na istotne znaczenie w przystosowaniu społecznym, jest wykształcenie podopiecznych i powiązana z tym aktywność zawodowa. Wyraźnie jest to zaakcentowane w odniesieniu do resocjalizacji osób skazanych odbywających karę w warunkach izolacji penitencjarnej, gdzie kształcenie i zdobywanie kwalifikacji zawodowych zostało ujęte w ustawie jako środki wspierające proces powtórnej socjalizacji (art. 130-134 kkw). Ma to swoje oparcie w wynikach badań wskazujących na znaczne deficyty wśród osadzonych w tym zakresie. Osoby niedostosowane społecznie często są mniej sprawne poznawczo. Ich procesy myślowe mogą być

zaburzone z uwagi na brak odpowiedniej stymulacji poznawczej w okresie dziecięcym lub z przyczyn biologicznych, co dodatkowo przyczynia się do przerywania nauki na jej wczesnym etapie (Siemionow, 2011). Wyniki dotychczasowych badań wskazują, że osoby przebywające w izolacji penitencjarnej charakteryzują się niskim poziomem osiągnięć edukacyjnych, często nie posiadają kwalifikacji zawodowych bądź są one nieadekwatne do zapotrzebowania rynku pracy. Przykładem mogą być badania Aleksandry Szymanowskiej (2003), z których wynika, że aż 60,9% uczestniczących w badaniach skazanych zakończyło edukację na poziomie podstawowym, przy czym 5,3% z nich nie ukończyło nawet szkoły podstawowej. Wykształceniem zawodowym legitymowało się 31,6% badanych, średnim 6,7%, a tylko 0,8% posiadało wykształcenie wyższe. Z kolei w wynikach uzyskanych przez Andrzeja Baładynowicza (2006), który badał recydywistów, poziom ich osiągnięć edukacyjnych prezentuje się jeszcze mniej korzystnie. W badanej przez niego grupie 49,7% skazanych posiadało wykształcenie podstawowe, a 31% nie zdołało ukończyć nawet szkoły podstawowej. Niski poziom osiągnięć edukacyjnych skazanych odbywających kary pozbawienia wolności potwierdziły też badania Doroty Pstrąg (2014), która analizowała znaczenie zatrudnienia w procesie resocjalizacji. W grupie badanych osadzonych wykształcenie podstawowe posiadało 41,9%, zawodowe 24,4%, średnie 31,4%, a wykształceniem wyższym mogło się pochwalić jedynie 2,3% badanych. Spośród wszystkich uczestniczących w badaniach, przed osadzeniem pracowało 84,88% skazanych, z czego na stałe tylko 24,42%. Badania wykazały, że pracowali tylko ci, którzy mogli wykazać się odpowiednim wykształceniem i kwalifikacjami zawodowymi. Ponadto cechowała ich pozytywna motywacja do pracy oraz ukształtowane we wcześniejszym okresie życia nawyki związane z zatrudnieniem, takie jak odpowiedzialność czy obowiązkowość (Pstrąg, 2014). To właśnie kształtowanie cech charakteru skazanych, które będą dodatkowo wspomagały proces powtórnej socjalizacji już po opuszczeniu zakładu karnego, jest istotą podejmowanych oddziaływań, a nie tylko nauka ukierunkowana na uzupełnienie wykształcenia czy zdobycie kwalifikacji zawodowych (Friedrich, 2016).

Oprócz kształcenia, istotnym elementem oddziaływań podejmowanych w zakładzie karnym jest kierowanie skazanych do zatrudnienia, zarówno odpłatnego jak i nieodpłatnego. Ma to na celu ukształtowanie nawyku pracy, a tym samym zwiększenie szansy na readaptację społeczną. Podejmowane w tym zakresie przez personel więzienny oddziaływania mają przygotować skazanych do właściwego funkcjonowania w warunkach wolnościowych (Machel, 2007). Ponadto powinny koncentrować się one na tym, aby po zwolnieniu z zakładu karnego skazani potrafili kierować swoim zachowaniem odpowiedzialnie i zgodnie z obowiązującymi normami społeczno-prawnymi. W związku z tym istotnym jest także wzbudzenie w nich potrzeby uczenia się i samorealizacji (Marczak, 2009). Dodatkowo na to, jak ważnym elementem pracy resocjalizacyjnej jest nauka i uzupełnianie kwalifikacji zawodowych wskazują badania, z których wynika, że niespełna 15% skazanych po opuszczeniu zakładu karnego znajduje zatrudnienie (Witkowska-Paleń, 2015).

Na konieczność koncentrowania się na podwyższaniu poziomu osiągnięć edukacyjnych zwraca się też uwagę w pracy z nieletnimi przejawiającymi demoralizację, przebywającymi w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych. Szczególny nacisk kładziony jest w programach wychowawczych na poprawę wyników w nauce,

uzyskiwanie promocji do kolejnych klas, systematyczne odrabianie prac domowych oraz udział w zajęciach wyrównawczych i kołach zainteresowań. Ma to, podobnie jak w przypadku dorosłych osadzonych, znaczenie nie tylko czysto edukacyjne, ale też wpływa na kształtowanie pożądanych cech charakteru niezbędnych w powtórnej socjalizacji (Siemionow, 2016; Parol, 2017).

Przypuszczać można, że analogicznie będzie kształtował się obraz poziomu wykształcenia i kwalifikacji zawodowych u osób skazanych przebywających na wolności. Często są to osoby o podobnym życiorysie, rekrutujące się ze środowisk o podobnym nawarstwieniu trudności. Ponadto warto zwrócić uwagę, czy zagadnienie dotyczące edukacji jest ujmowane w planie oddziaływań resocjalizacyjnych formułowanych przez kuratorów sądowych. Brak opracowań w tym przedmiocie skłonił do podjęcia wskazanej tematyki badawczej i próby uzyskania odpowiedzi na postawione pytania.

WYNIKI BADAŃ I PREZENTACJA ZEBRANEGO MATERIAŁU

W literaturze dotyczącej resocjalizacji osób pozostających pod dozorem kuratora odnaleźć można szereg wzmianek odnoszących się do poziomu wykształcenia skazanych, zazwyczaj w kontekście opisu ich sytuacji zawodowej. Jednak nie są to kwestie poddawane dogłębnym analizom. Wydawać by się mogło zatem, że w przypadku osób dorosłych, których dozory dotyczą, nie ma takiej konieczności. Jednak zwrócić należy uwagę na fakt, że pod dozorem mogą pozostawać sprawcy przestępstwa już od 17 roku życia, a zatem są to osoby, których jeszcze dotyczy obowiązek szkolny. Ponadto, w przypadku osób młodych, analiza ich ścieżki edukacyjnej i zdobytych kwalifikacji może być źródłem przydatnych informacji odnośnie aspiracji osoby, jej postawy życiowej, zainteresowań czy wizji przyszłości, co jest istotne z punktu widzenia prognozowania możliwości resocjalizacyjnych.

Kwalifikacje i doświadczenie zdobyte w trakcie formalnej edukacji w znacznym stopniu wpływają na dalsze etapy biografii człowieka, ściśle powiązanej z jej statusem społecznym. Już w początkowych etapach nauki zawodu tworzona jest rama przyszłej aktywności zawodowej. Późniejsze etapy nauki mają wpływ na ich kształt i zmiany, jednak z reguły warunkowane są one początkowym poziomem osiągnięć szkolnych i wybranym wzorem kariery. Nie można polemizować z faktem, że osiągnięcia edukacyjne i ostatecznie zdobyte wykształcenie wywierają decydujący wpływ na życie jednostki (Alheit, 2011).

Przeprowadzone badania miały na celu udzielenie odpowiedzi na następujące pytania: jak wyglądała ścieżka edukacyjna osób pozostających pod dozorem i jaki posiadają oni poziom wykształcenia i kwalifikacji zawodowych (czy aktualnie się uczą, przekwalifikowują, korzystają z oferty kursów zawodowych)? Jak prezentuje się ich aktualna sytuacja zawodowa? Jakie posiadają wzorce rodzinne w kwestii dotyczącej wykształcenia i pracy? Czy zagadnienia związane z wykształceniem (brak kwalifikacji, potrzeba uzupełnienia nauki, przekwalifikowania się) są uwzględniane w planie pracy resocjalizacyjnej i mają odzwierciedlenie w podejmowanych czynnościach w toku trwania dozoru?

Badania zostały przeprowadzone z wykorzystaniem metody sondażu diagnostycznego przy użyciu technik analizy dokumentów i wywiadu (Pilch, 1998). W celu

dogłębniejszego rozpoznania obszaru pozostającego w zainteresowaniu wykorzystano analizę jakościową zebranego materiału. Badania zostały przeprowadzone w Sądzie Rejonowym Lublin – Zachód w Lublinie i odbywały się dwuetapowo. W I etapie została przeprowadzona analiza dokumentów. Były to teczki dozorów zawierające sporządzone przez kuratorów sądowych sprawozdania z objęcia i przebiegu dozoru, karty podejmowanych czynności, notatki urzędowe oraz inne dokumenty dotyczące osób pozostających pod dozorem. Analiza dokumentacji dotyczyła głównie zagadnienia osiągnięć edukacyjnych dozorowanych, ich sytuacji zawodowej oraz ujęcia wskazanych zagadnień w planie pracy resocjalizacyjnej, ze szczególnym uwzględnieniem czy dla planowanego procesu resocjalizacji ma znaczenie jaki poziom wykształcenia i kwalifikacji zawodowych posiadają podopieczni oraz czy wpływa on na planowane przez kuratorów czynności. Odnotowane zostały też informacje dotyczące zmian w badanym zakresie, mianowicie czy dozorowani podejmowali w okresie próby naukę w celu uzupełnienia wykształcenia, uzyskania kwalifikacji zawodowych czy przekwalifikowania oraz czy wiązało się to z ich zatrudnieniem. W II etapie badań przeprowadzono rozmowy z podopiecznymi, których dotyczyła analizowana dokumentacja. Podejmowane tematy dotyczyły ich opinii na temat własnych doświadczeń edukacyjnych, ich znaczenia w życiu, potrzeby wprowadzenia zmian w tym zakresie, wzorców rodzinnych, a także dotychczasowej ścieżki zawodowej.

Analizie poddano 57 teczek dozorów, z czego 12 dotyczyło kobiet, a 45 mężczyzn. Z uwagi na podjętą tematykę badawczą były to teczki dozorów dotyczące osób nie przekraczających 40 roku życia. Uznano, że są to osoby, które powinny być aktywne zawodowo oraz wykazywać większe możliwości wprowadzania potencjalnych zmian takich jak dokończanie, przekwalifikowanie czy korzystanie z poradnictwa zawodowego. Najliczniejszą grupę stanowiły osoby między 26 a 33 rokiem życia, których było 29, co stanowi 50,9% badanych. Spośród wszystkich badanych 17 osób znajdowało się w przedziale wiekowym między 34 a 40 lat, co stanowiło 29,8% ogólnej liczby oraz 11 osób w przedziale wiekowym między 17 a 25 rokiem życia, co stanowi 19,3% ogółu. Z analizy dokumentacji oraz rozmów z dozorowanymi wynika, że większość z nich nie posiada wykształcenia i kwalifikacji, które umożliwiałyby uzyskanie względnej stabilizacji zawodowej. Szczegółową charakterystykę poziomu wykształcenia badanych przedstawione zostały w tabeli 1.

Tabela 1. Wykształcenie osób badanych

Badani	Podstawowe f %	Zawodowe f %	Wyższe f %	Ogółem f %
Kobiety	9 15,8	3 5,3	-	12 21,1
Mężczyźni	34 59,6	8 14,0	3 5,3	45 78,9
Ogółem	43 75,4	11 19,3	3 5,3	57 100

Źródło: Badania własne Autora

Spośród wszystkich 57 osób objętych badaniem aż 43 osoby, co stanowi 75,4%, posiada tylko wykształcenie podstawowe. Oznacza to, że osoby te zakończyły swoją edukację nie zdobywszy żadnych kwalifikacji zawodowych ani przygotowania za-

wodowego do podjęcia zatrudnienia w okresie dorosłości. W badanej grupie 11 osób (19,3%) legitymuje się wykształceniem zawodowym a tylko 3 osoby (5,3%) wyższym. Żadna z badanych osób nie wskazywała na posiadanie wykształcenia średniego, dlatego też nie zostało ono uwzględnione w tabeli. Uzyskane wyniki znajdują swoje odzwierciedlenie w sytuacji zawodowej badanych, którą przedstawia Tabela 2.

Tabela 2. Charakterystyka badanych ze względu na wykonywaną pracę zarobkową

Badani	Bezrobotny f %	Praca „na umowę” f %	Praca „bez umowy” f %	Ogółem f %
Kobiety	8 14,0	3 5,3	1 1,8	12 21,1
Mężczyźni	21 36,8 (4/7,0 nauka)	7 12,3	17 29,8	45 78,9
Ogółem	29 50,9	10 17,5	18 31,6	57 100

Źródło: Badania własne Autora

W badanej grupie aż 29 osób deklaruje brak jakiegokolwiek zatrudnienia. Jest to ponad połowa wszystkich badanych (50,9%). Przy czym 4 osoby (7%) podały, że nie wykonują pracy zarobkowej z uwagi na aktualnie pobieraną naukę. Wartym odnotowania jest fakt, że wszystkie uczące się osoby uczestniczą w kursach zawodowych oferowanych przez urzędy pracy bądź stowarzyszenia organizujące naukę zawodu, co dodatkowo wiąże się z otrzymywanym zasiłkiem. Nie jest to forma kształcenia szkolnego, a kursy zawodowe połączone z praktyką. W badanej grupie wykonywanie pracy bez umowy, tzw. pracę na czarno, deklaruje 18 osób, co stanowi 31,6% ogółu badanych. Analiza wyników badań wskazuje, że spośród 12 kobiet uczestniczących w badaniu aż 8 nie pracuje, 1 wykonuje pracę bez umowy, a tylko 3 deklarują wykonywanie pracy w oparciu o umowę o pracę. Wyniki dotyczące zatrudnienia są spójne z tymi dotyczącymi poziomu wykształcenia kobiet. W grupie badanych kobiet większość z nich deklaruje wczesne macierzyństwo, które jest najczęstszym powodem przerwania nauki przed uzyskaniem kwalifikacji zawodowych. Z informacji zawartych w dokumentacji wynika, że uczestniczące w badaniach kobiety po ukończeniu gimnazjum bądź ośmioletniej szkoły podstawowej kontynuowały naukę w szkołach średnich bądź zawodowych, ale przerywały ją na wczesnym etapie. Oprócz wczesnego macierzyństwa jako przyczynę takiej sytuacji wskazywały brak zainteresowania nauką oraz konieczność podjęcia pracy zarobkowej. Kobiety uczestniczące w badaniu przyznawały też, że praca wykonywana w oparciu o umowę nie jest w ich sytuacji korzystna. Większość z nich funkcjonuje jako samotne matki – mimo że żyją wspólnie z partnerami, z którymi wychowują dzieci, nie legalizują związków. Dzięki temu mogą otrzymywać świadczenia alimentacyjne z funduszu alimentacyjnego, świadczenie z programu Rodzina 500 plus na wszystkie dzieci, zasiłki rodzinne i świadczenia dla samotnych matek. Niechęć do podjęcia legalnego zatrudnienia uzasadniały koniecznością podania wysokości zarobków i, w konsekwencji tego, utratą świadczeń socjalnych wynikającą z przekroczenia kryterium dochodowego.

Nieco inaczej przedstawia się sytuacja zawodowa mężczyzn, którzy wprost deklarują niechęć do podjęcia zatrudnienia w oparciu o umowę o pracę argumentując

to dwoma głównymi powodami. Pierwszą istotną kwestią jest możliwość zarobienia większych kwot wykonując pracę bez umowy. Dozorowani często pracując w branży budowlanej bez umowy zarabiają tzw. dniówki i w zależności od ilości zleceń oraz chęci mogą regulować czas swojej pracy i wysokość zarobków w skali miesiąca. Ponadto, jako drugi argument podnoszą oni często kwestię zadłużeń, głównie z tytułu zaległości alimentacyjnych. Podjęcie zatrudnienia na umowę wiązałoby się z zajęciem komorniczym znacznej części wynagrodzenia. Dodatkowo z analizy dokumentacji wynika, że część badanych osób nadużywa okresowo alkoholu, co wprost przekłada się na ich sytuację zawodową. W okresach wzmożonego picia alkoholu porzucają oni zatrudnienie żeby ponownie szukać pracy w okresach utrzymywania abstynencji. Część dozorowanych pracuje łącznie po kilka miesięcy w roku. Z uwagi na problem z nadużywaniem alkoholu w oczywisty sposób nie byłoby w stanie sprostać obowiązkowi związanym z pracą zawodową.

Z relacji uczestniczących w badaniu dozorowanych wynika, że mężczyźni mają mniejsze trudności ze znalezieniem zatrudnienia. Badane kobiety informowały, że najczęściej zajmują się sprzątnięciem lub pracują w sklepach spożywczych. W obu przypadkach zatrudnienie na umowę o pracę jest trudne. Najczęściej są to umowy zlecenia bądź tzw. praca na czarno. W przypadku zatrudnienia w sklepie w charakterze kasjer-sprzedawca przeszkodą jest karalność. Dlatego pracodawcy chętniej zatrudniają takie osoby bez umowy.

Z rozmów z badanymi osobami wynika, że ich model funkcjonowania na rynku pracy jest przez nich traktowany jako „normalny”. Badani informowali, że w podobny sposób prezentuje się sytuacja zawodowa ich znajomych i bliskich. Podawali także za przykład swoich rodziców, którzy podobnie jak oni, nie mieli kwalifikacji zawodowych i wykonywali podobne zajęcia. Świadczyć to może o powielaniu wzorców rodzinnych, co jest dodatkowo spójne z informacjami przekazanymi od 3 osób posiadających wyższe wykształcenie. Wszyscy badani posiadający wyższe wykształcenie pochodzą z rodzin, w których rodzice także posiadali bądź wykształcenie wyższe bądź kwalifikacje zawodowe umożliwiające osiągnięcie stabilizacji zawodowej. Z kolei z rozmów z badanymi kobietami wynika, że ich matki przeważnie nie pracowały. Podobnie jak one naukę kończyły na poziomie podstawowym. To na mężczyznach spoczywał obowiązek utrzymania rodziny. Ponadto ich rodziny macierzyste korzystały ze świadczeń socjalnych. Wskazuje to na powielanie wzorców rodzinnych także w grupie badanych kobiet.

W celu pogłębienia problemu kształcenia, motywacji do nauki i pozyskiwania kwalifikacji zawodowych pytano badane osoby o to, czy w okresie dzieciństwa były wspierane przez rodziców, czy mogły liczyć na ich pomoc w trudnościach z nauką. Tylko 3 osoby, które posiadały wykształcenie wyższe, informowały o tym, że kształcenie odgrywało znaczącą rolę w życiu rodziny. Osoby te były mobilizowane do nauki i wspierane w trudnościach. Miały poczucie, że nauka jest czymś ważnym. W opinii pozostałych 54 osób rodzice nie okazywali im wystarczającego zaangażowania, nawet jeżeli mówili o konieczności uczęszczania do szkoły i stosowali różne kary, włącznie z cielesnymi, za złe oceny i wagarowanie. Sami także nie posiadali wykształcenia, najprawdopodobniej nie byli w stanie pomóc w trudnościach z nauką, a wykształcenie nie było wartością na tyle istotną, aby skutecznie mobilizowali własne dzieci do

podjęcia wysiłku w jego zdobyciu. Spośród 43 badanych osób z podstawowym wykształceniem wszystkie informowały, że nauka kojarzy im się z godzinami spędzonymi w szkole, brakiem pomocy ze strony nauczycieli, niechęcią i nudą. Wszyscy od początku nauki szkolnej mieli wyraźne trudności dydaktyczne jednak brakowało im motywacji aby zmienić tą sytuację. Nie czuli takiej potrzeby, nie mieli wsparcia rodziców, a działania reedukacyjne nauczycieli postrzegali jako nieskuteczne i odnosili się do nich z niechęcią. W badanej grupie 8 osób przyznało, że naukę kontynuowały tylko z konieczności, gdyż było to warunkiem otrzymywania świadczeń alimentacyjnych z funduszu. Wskazana sytuacja dotyczyła 6 osób, które legitymowały się wykształceniem zawodowym i 2 z wykształceniem wyższym. Niewykluczone, że fakt motywacji finansowej przyczynił się w ich przypadku w znacznym stopniu do uzyskania kwalifikacji zawodowych.

Z merytorycznej analizy informacji zawartych w teczkach dozorów badanych osób wynika, że kuratorzy sprawujący dozory bardzo szczegółowo opisują sytuację zawodową swoich podopiecznych, szczególnie ma to miejsce w przypadku sprawozdań z objęcia dozoru. Kuratorzy opisują dotychczasową ścieżkę zawodową, z uwzględnieniem deklarowanej przez podopiecznego postawy wobec zatrudnienia. Zamieszczają też opinie najbliższych członków rodziny, którzy albo wyrażają zadowolenie z zarobków swoich bliskich, albo informują o niechęci do podjęcia przez nich zatrudnienia. W zależności od ustaleń w tym zakresie kuratorzy w planie zamierzeń resocjalizacyjnych uwzględniają potrzebę mobilizowania do poszukiwania zatrudnienia, utrzymania pracy, podjęcia dodatkowych kursów czy choćby potrzeby zarejestrowania się jako osoba bezrobotna w urzędzie pracy, co wiąże się z objęciem ubezpieczeniem zdrowotnym i – przynajmniej teoretycznie – powinno zwiększyć szansę na znalezienie oferty pracy. W wyniku mobilizacji kuratorów trójka spośród badanych osób skorzystała z doradztwa zawodowego.

W przeciwieństwie do opisu sytuacji zawodowej znacznie mniej jest w sprawozdaniach informacji dotyczących wykształcenia, dotychczasowych osiągnięć edukacyjnych i posiadanych kwalifikacji zawodowych. Więcej szczegółów można znaleźć w teczkach, które dotyczą młodocianych podopiecznych, którzy nie pracują i z racji młodego wieku mogą najszybciej uzupełnić wykształcenie lub zdobyć kwalifikacje zawodowe. W tych przypadkach w planie pracy resocjalizacyjnej kuratorzy wskazują na potrzebę kontynuacji nauki i w toku trwania dozoru starają się mobilizować dozorowanych do podjęcia nauki w szkołach zawodowych i w ramach kursów. Przy czym najczęściej dozorowani podejmują naukę w zaocznych liceach dla dorosłych, którą stosunkowo szybko porzucają. Wydaje się zatem, że wynika to raczej z poczucia presji ze strony kuratora sprawującego dozór, a nie z potrzeby samych skazanych. Ponadto dozorowani często podejmują kursy prawa jazdy różnych kategorii i jak wynika z ich opinii, jest to przez nich traktowane jak zdobycie wykształcenia i kwalifikacji zawodowych na wysokim poziomie. Daje to bowiem szansę na zdobycie zatrudnienia poza branżą budowlaną, która kojarzy się ze znacznym wysiłkiem fizycznym i jest mało stabilna z uwagi na sezonowy charakter.

Zwrócić należy uwagę także na fakt, że w przypadku kobiet kuratorzy mniej szczegółowo odnoszą się do kwestii nauki i zatrudnienia. Zwracają natomiast uwagę na ich sytuację rodzinną i właściwe wywiązywanie się z obowiązków macierzyń-

skich. Wydaje się, że niejako godzą się na ich sposób funkcjonowania ściśle powiązany z utrzymywaniem się ze świadczeń z pomocy społecznej. Nie jest to jednak właściwy kierunek, gdyż nie prowadzi do aktywizacji zawodowej pozostających pod dozorem kobiet i utrwała taki model funkcjonowania, a także prowadzi do jego powielania przez następne pokolenia. Zaznaczyć należy, że kuratorzy postulują potrzebę aktywizacji zawodowej kobiet, jednak nie wskazują konkretnych działań jakie podejmują w tym zakresie. W analizowanych teczkach tylko 2 spośród 12 uczestniczących w badaniach kobiet skorzystało z ofert kursów zawodowych w trakcie dozoru. Mimo tego po ich zakończeniu nie poszukiwały zatrudnienia, tłumacząc się koniecznością sprawowania opieki nad dziećmi.

Z rozmów z badanymi osobami wynika, że niechętnie odnoszą się one do kontynuacji nauki w formie szkolnej. Deklarowały możliwość uczestniczenia w kursach, najlepiej w praktyczny sposób przygotowujących do wykonywania zawodu, krótkoterminowych i potwierdzających na piśmie zdobyte kwalifikacje.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI Z BADAŃ

Praca resocjalizacyjna prowadzona w środowisku życia podopiecznych jest procesem dynamicznym i wymagającym szeregu umiejętności ze strony kuratorów, którzy już we wstępnej fazie dozoru zmuszeni są do projektowania planu zamierzeń readaptacyjnych i formułowania prognozy kryminologicznej. Jest to zadanie trudne i wymagające koncentracji nie tylko na deficytach podopiecznego i jego środowiska, ale też, a może przede wszystkim, na zasobach dozorowanego. Ujmowanie przez kuratorów w planie pracy resocjalizacyjnej zagadnień dotyczących uzupełnienia wykształcenia i zdobycia kwalifikacji zawodowych świadczy o postrzeganiu ich jako znaczących w procesie powtórnej socjalizacji. Wydaje się to jeszcze bardziej istotne w kontekście uzyskanych wyników badań.

Naruszanie norm prawnych, długotrwałe bezrobocie, niezaradność życiowa, choroba, ubóstwo czy nieprzystosowanie do reguł współżycia społecznego, już same w sobie stanowią przyczynę wykluczenia społecznego (Kotlarska-Michalska, 2005). Skazani, poprzez sam fakt popełnienia przestępstwa, są narażeni na marginalizację społeczną podobnie jak inne osoby, które spotykają się ze znacznymi utrudnieniami bądź brakiem umiejętności w zakresie pełnienia ról społecznych, korzystania z dóbr publicznych czy zdobywania dochodów w godny sposób (Kieszkowska, 2012; Sobczak, Gaik, 2015). Dodatkowym czynnikiem, który może sprzyjać utrwaleniu funkcjonowania poza nawiasem społeczeństwa jest niski poziom osiągnięć edukacyjnych, który wprost przekłada się na wystąpienie wspomnianych problemów. Niski poziom wykształcenia, brak kwalifikacji zawodowych i doświadczenia na rynku pracy często wiąże się z utrwalonym bezrobociem lub znaczącymi trudnościami ze znalezieniem stabilnego zatrudnienia. Osoby skazane, jeżeli w ogóle pracują, często wykonują pracę bez umowy. Regułą jest także, że są to zajęcia nisko opłacane i nie przyczyniające się do wyraźnej poprawy sytuacji bytowej. Z powodu braku ochrony prawnej w sytuacji pracy „na czarno” dozorowani są bardziej narażeni na wykorzystywanie przez nieuczciwych pracodawców, którzy proponują niższe stawki godzinowe, a czasami nie wypłacają należnego wynagrodzenia.

Osoby o niskich osiągnięciach edukacyjnych często nie posiadają też umiejętności dostosowania się do ciągłych i dynamicznych zmian na rynku pracy. Charakterystycznym dla aktualnej rzeczywistości społecznej jest zwiększenie aktywności po stronie pracownika, który musi dostosować się do zmieniających się warunków i struktury zatrudnienia. Wiąże się to niekiedy z koniecznością zdobycia nowych umiejętności zawodowych bądź przekwalifikowania, ale też większą mobilnością pracowników i otwartością na zmianę miejsca pracy (Rzymełka-Fraćkiewicz, 2012).

Faktem jest, że znaczną część wiedzy człowiek zdobywa w oparciu o doświadczenia życiowe, w toku socjalizacji i interakcji społecznych. Są to naturalne sposoby kształtowania umiejętności i pozyskiwania wiedzy, niezmiernie przydatne w codziennym i zawodowym funkcjonowaniu, ale niezwiązane z efektami edukacyjnymi. Należy je odróżnić od kwalifikacji zawodowych, wartościowych na rynku pracy i potwierdzonych stosownymi dokumentami.

Skazani to często osoby tkwiące w pewnych utartych ramach swoich przekonań dotyczących sposobu funkcjonowania. Powielają wzorce rodzinne, gdyż nie znają innych. Często nie przywiązują większego znaczenia do edukacji i wykształcenia. Nie są one dla nich wartością samą w sobie, a jedynie przykrym obowiązkiem, którego jeżeli można należy unikać. Okres, w którym dostrzegają, że było to błędne przekonanie często traktują jako zbyt późny, aby wprowadzać zmiany. Zdobywanie zawodu czy uzupełnienie wykształcenia często kojarzy im się z okresem szkoły podstawowej, trudnościami w nauce oraz znaczną ilością czasu spędzonego w murach szkoły i koniecznością zaangażowania. Mają świadomość, że w okresie dorosłości nikt nie będzie ich zmuszał do nauki i jeżeli zamierzają wprowadzić zmiany w tym zakresie muszą wykazać się determinacją. Te elementy dodatkowo zniechęcają do podjęcia decyzji, która może mieć istotne znaczenie dla ich przyszłości w kontekście zwiększenia szans na pełnoprawne życie w ramach społeczeństwa, a nie na jego marginesie ze stygmatem osoby gorszej, skazanej czy wykluczonej.

Zatem szczególnie istotnym jest żeby uświadamiać podopiecznym, że edukacja nie jest etapem, który się zakończył w okresie dorastania i obecnie jest za późno na uzupełnienie wykształcenia, zdobywanie kwalifikacji zawodowych bądź przekwalifikowanie się. Ma to zasadnicze znaczenie w przypadku osób trwale bezrobotnych, którym wydaje się nierzeczywistym możliwość zdobycia zawodu. Należy kierować do takich podopiecznych oferty kursów zawodowych połączonych ze stażem dającym szansę aktywizacji i startu na rynku pracy.

W oparciu o zebrany materiał badawczy wysunąć można też postulat dotyczący rozwiązań systemowych związany z „powiązaniem” świadczeń socjalnych z zatrudnieniem. Obecnie funkcjonujący program Rodzina 500 plus, przy wszystkich jego zaletach, przyczynia się niestety do wyrzucenia z rynku pracy młodych, samotnych matek, którym nie opłaca się legalne zatrudnienie oraz poszerza szarą strefę nielegalnego zarobkowania bez świadczeń i ochrony prawnej. Dotyczy to także młodych mężczyzn, którzy w obawie przed utratą świadczeń socjalnych przez rodzinę rezygnują z pracy na umowę i wykonują pracę „na czarno” lub, jak to ma miejsce w wielu przypadkach, rezygnują ze stałego zarobkowania poprzestając tylko na środkach wypłacanych z pomocy społecznej. Powiązanie świadczeń socjalnych z jakąkolwiek

formą legalnego zatrudnienia byłoby dodatkowym czynnikiem motywującym do poszukiwania pracy na umowę oraz jej utrzymania.

Przeprowadzone badania, mimo swoich ograniczeń związanych z niewielką liczebnością grupy oraz kontekstualnym charakterem wynikającym z jakościowego ujęcia problemu, wskazują na potrzebę dalszych badań dotyczących kształcenia osób skazanych pozostających w warunkach probacji. Uzyskane rezultaty mogą pomóc w wytyczeniu kierunków oddziaływań resocjalizacyjnych i przyczynić się do zwrócenia większej uwagi na potrzebę mobilizowania skazanych do zdobywania kwalifikacji wartościowych na rynku pracy, co sprzyja stabilizacji sytuacji życiowej.

BIBLIOGRAFIA

1. Alheit, P. (2011). Podejście biograficzne do całościowego uczenia się. *Terażniejszość - Człowiek - Edukacja*, 3(55).
2. Baładynowicz, A. (2006). Wykluczenie społeczne recydywistów jako następstwo niesprawiedliwego i nieskutecznego karania. W: T. Gardocka (Red.), *Kary długoterminowe: polityka karna, wykonywanie, warunkowe zwolnienia*. Warszawa: Wyższa Szkoła Handlu i Prawa.
3. Baładynowicz, A. (2007). Kuratela dla dorosłych - pomoc w przystosowaniu do życia w społeczeństwie. *Prokuratura i Prawo*(9), 5-28.
4. Baładynowicz, A. (2011). *Probacja. Resocjalizacja z udziałem społeczeństwa*. Warszawa: Wolters Kluwer.
5. Friedrich, W. (2016). Wychowawczo-resocjalizacyjne środki oddziaływania na skazanych. *Ogrody Nauk i Sztuk* nr 6.
6. Grzegorzewska, I. (2013). Aktualny stan badań nad zjawiskiem odporności psychicznej w populacji dzieci alkoholików. *Polskie Forum Psychologiczne*, 18(4), 385-399.
7. Jaros, A. i Jaros, R. (2014). Czynniki ryzyka i czynniki chroniące związane z zachowaniami problemowymi - przegląd badań przeprowadzonych w Polsce. W: J. E. Kowalska (Red.), *Zapobieganie wykluczeniu z systemu edukacji dzieci i młodzieży nieprzystosowanej społecznie. Perspektywa pedagogiczna* (103-115). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
8. Kieszkowska, A. (2012). *Inkluzyjno-katalaktyczny model reintegracji społecznej skazanych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
9. Kiliszek, E. (2013). Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich. *Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja*(21).
10. Kotlarska-Michalska, A. (2005). Przyczyny i skutki marginalizacji w Polsce. W: K. Marzec-Holka (Red.), *Marginalizacja w problematyce pedagogiki społecznej i praktyce pracy socjalnej*. Bydgoszcz: Uniwersytet Kazimierza Wielkiego.
11. Machel, H. (2007). Kryzys idei resocjalizacji penitencjarnej - problem nie tylko polski. W: G. Chojnacka-Szawłowska i B. Pastwa-Wojciechowska (red.), *Kliniczne i sądowo-penitencjarne aspekty funkcjonowania człowieka*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
12. Marczak, M. (2009). *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
13. Nowak, B. (2009-2010). Uwarunkowania skuteczności pracy kuratorskiej. *Szkice Podlaskie* (17-18), 291-299.
14. Okulicz-Kozaryn, K. i Bobrowski, K. (2008). Czynniki ryzyka, czynniki chroniące i indeksy tych czynników w badaniach nad zachowaniami problemowymi nastolatków. *Alkoholizm i Narkomania*, 21(2), 179-199.
15. Opora, R. (2010). Refleksje na temat współczesnej resocjalizacji w kontekście jej efektywności. *Resocjalizacja Polska*(1), 211-220.
16. Opora, R. (2011). Efektywność i możliwości jej oceny w instytucji kurateli sądowej. *Probacja*(3), 65-72.
17. Opora, R. (2012). Współczesne modele resocjalizacji oraz perspektywy na przyszłość. *Niepełnosprawność*(8), 59-68.
18. Ostrihanska, Z. (2014). Diagnostyka w pracy kuratora sądowego. W: T. Jedynak i K. Stasiak (Redaktorzy), *Zarys metodyki pracy kuratora sądowego*. Warszawa: Lexis Nexis.
19. Parol, R. (2017). Nabywanie kwalifikacji zawodowych z wykorzystaniem dualnego modelu kształcenia przez młodzież zagrożoną niedostosowaniem społecznym. W: Ł. Wirkus (Red.), *Wybrane programy resocjalizacyjne*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
20. Pierzchała, K. (2011). Przestępstwo. Probacja alternatywą dla kary pozbawienia wolności. *Probacja*(4), 5-26.
21. Pilch, T. (1998). *Zasady badań pedagogicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie "Żak".
22. Pstrąg, D. (2014). Praca w procesie readaptacji społecznej skazanych. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, XXXIII.
23. Rzymelka-Frąckiewicz, A. (2012). Znaczenie wykształcenia w wymiarze indywidualnego i globalnego rozwoju spo-

- łecznego. Polska a Współczynnik Rozwoju Społecznego - Human Development Index (HDI). W: A. Nowak (Red.), *Edukacja a marginalizacja i wykluczenie społeczne* (Tom 1, 33-44). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
24. Siemionow, J. (2011). Zastosowanie interwencji ponawczo-behawioralnej w procesie resocjalizacji dorosłych sprawców przestępstw. *Przegląd Więziennictwa Polskiego nr 71*.
 25. Siemionow, J. (2016). Znaczenie ewaluacji działań wychowawczych, edukacyjnych i terapeutycznych w procesie resocjalizacji młodzieży niedostosowanej społecznie. *Edukacja Humanistyczna*, 2(35).
 26. Siudem, A. (2013). Zachowania ryzykowne młodzieży gimnazjalnej. *Psychologia Rozwojowa*, 18(1).
 27. Sobczak, S. i Gaik, B. (2015). Edukacja inkluzyjna jako proces edukacyjno-wychowawczy realizowany w szkole w interpretacji pedagogiki ponowoczesnej. W: *Edukacja dla Współczesności. Zbiór prac naukowych* (Tom 2, 148-155). Kijów: NPU im. M.P Dragamanowa.
 28. Stasiak, K. i Liszke, W. (2014). Wychowawczo-zapobiegawcza funkcja dozoru. W: T. Jedynak i K. Stasiak (red.), *Zarys metodyki pracy kuratora sądowego*. Warszawa: Lexis Nexis.
 29. Szymanowska, A. (2003). *Więzenie i co dalej?* Warszawa: Wydawnictwo Akademickie "Żak".
 30. Ustawa Kodeks karny, (Dz. U. Nr 88, poz. 553) (czerwiec 6, 1997).
 31. Ustawa Kodeks karny wykonawczy, (Dz. U. Nr 90 poz. 557) (czerwiec 6, 1997).
 32. Witkowska-Paleń, A. (2015). Programmes Supporting the Process of Social Rehabilitation of Prisoners in Prisons (Selected Examples), Programy wspierające proces readaptacji społecznej skazanych w zakładach karnych (wybrane przykłady). *Journal of Modern Science*, 2(25), 177-194.